

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- *SUDÁR BALÁZS*
TURUL SZAVUNK MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
HÁTTERÉHEZ
- *BÁCSATYAI DÁNIEL*
II. ANDRÁS ANGLIAI KÖVETEI
- *KÁDAS ISTVÁN*
PECSÉTHASZNÁLAT A KÉSŐ KÖZÉPKORI
SÁROS MEGYÉBEN
- *NAGY LEVENTE*
BRANKOVICS SZÁVA ÉS AZ ERDÉLYI
ROMÁN REFORMÁCIÓ
- *KOVÁTS ANTAL ANDRÁS*
SVÁJCIAK MAGYARORSZÁGON, 1867–1990
- *SIMON ATILA*
KASSA HÁROM MEGSZÁLLÁSA
- *APOR PÉTER*
AZ ALTERNATÍV DEMOKRÁCIA
NYOMORÚSÁGA, 1968–1973
- SIPOS PÉTER (1935–2017)

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIX. ÉVFOLYAM, 2017. 4. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,

GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,

OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSSI LÁSZLÓ,

SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,

VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Nagy Levente: Mártír vagy kalandor? Brankovics Száva és az erdélyi román reformáció I. Apafi Mihály idejében 525
- Kováts Antal András: Svájciak a magyar történelem sodrában, 1867–1990 543
- Simon Attila: Kassa három megszállása. Párhuzamok és tanulságok 569
- Apor Péter: Az alternatív demokrácia nyomorúsága. Ideológia, politikai nyelv és az ellenzéki lehetőség Magyarországon, 1968–1973 591

MŰHELY

- Sudár Balázs: Turul szavunk művelődéstörténeti háttéréhez 605
- Bácsatyai Dániel: II. András angliai követei 621
- E. Kovács Péter: Magyar zászlók velencei kézen 633
- Kádas István: Cum sigillo nostro. A késő középkori Sáros megye pecséthasználata 637
- Szaszkó Elek: A szódi uradalom 1517/1518. évi számadásjegyzéke (Adatok a Gersei Pető család dél-alföldi birtoklásáról) 655
- Ábrahám Barna: „Más nemzeteknél, mint a szászoknál...” Ortodoxia és lutheranizmus kölcsönhatásai a dualizmus kori Erdélyben 683

MÉRLEG

- A kapitalizmus rövid története (*Trädler Henrietta*) 691

MEGEMLÉKEZÉS

- Sipos Péter (1935–2017) (*Simándi Irén*) 699

Turul szavunk művelődéstörténeti háttéréhez

A turul Magyarországon az utóbbi évszázad gyakran használt szimbólumainak egyike, amely körül időről időre felizzanak a kedélyek.¹ Szerencsére a madár körüli tudományos kutatások sokkal nyugodtabb légkörben zajlanak, ám izgalmaktól ezek sem mentesek – legalábbis azok számára, akik fogékonyak az ilyesmire. Mindmáig kérdés például, vajon a turul ténylegesen milyen szerepet töltött be az Árpádok szimbolikájában, egyáltalán mikortól és milyen fokon része a magyar nyelvnek a szó, s végül az is, hogy ornitológiai értelemben milyen madárról beszélünk. A szó eredetét azonban közmegegyezés övezi: a törökből került át a magyarba. Pedig e tekintetben is érdemes felvenni a vizsgálódások fonalát, mert érdekes eredményekre bukkanhatunk, amelyek a magyar őstörténet kutatása szempontjából sem közömbösek.

A magyar régiségben a madár neve mint közszó egyetlen forrásban, Kézai Simon krónikájában szerepel, ott is mindössze egyetlenegyszer: megtudhatjuk, hogy Attila pajzsán – majd utána egészen Géza fejedelemig – egy koronás madár volt látható, amelyet magyarul turulnak neveznek (*avis habebat, quae Hungarice turul dicitur*).² A turul köznévi azután nem kerül elő többet a magyar nyelvemlékekben, csak a nyelvújítás idején fedezik fel újra.³ Mindezek alapján Benkő Loránd – a szó egyik utolsó komoly elemzője – úgy gondolta, hogy a turul sohasem volt a magyar nyelv része, az Árpádok jelképeként pedig Kézai „találta fel”, és talán a besenyő nyelvből vette át.⁴ Mindezzel persze ellentétbe került forrásával, amely kifejezetten azt állította, hogy magyarul hívják így az ominózus madarat, és

1 A kérdésre összefoglalóan: *Voigt Vilmos*: Közvetítő és átmenet = a turul (Első világháborús falusi emlékműveken). In: *Momentumok az első világháborúból*. Szerk. Kovács Ákos. Statisztikai Kiadóvállalat, Bp., 1985. 55–63.; *Langó Péter*: Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és koratörténeti emlékek. Typotex, Bp., 2017. 123–158.

2 „Etele király címere, amelyet a pajzsán viselt, egy madárhoz hasonlított – magyarul turul a neve –, fején koronával. Ezt a címet a hunok egészen Géza fejedelem idejéig, amíg közösen kormányozták magukat, mindig magukkal hordták a hadban.” (Veszprémy László fordítása.) *Anonymus*: A magyarok cselekedetei. – *Kézai Simon*: A magyarok cselekedetei. Osiris, Bp., 2004. 96.; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emericus Szentpétery. MTA, Bp., 1937–1938. 262.

3 *Benkő Loránd*: Árpád „de genere Turul”. *Magyar Nyelv* 105. (2009) 1. sz. 13. Az első adatok a 19. század legelejéről származnak, és a század első évtizedeiben jelennek meg az irodalmi művekben is. Ld. pl.: *Sándor István*: Sokféle 10. A Magyar Nyelvet és Szókat illető Jegyzet. Bécs, 1810. 45.

4 *Benkő L.*: i. m. (3. jz.) 9–16.

Kézai aligha állíthatott volna ilyet, ha reménybeli olvasói azonnal meg tudják cáfolni. Az mindenesetre egyértelmű, hogy a szót Kézai legalábbis értette, és tudta, hogy egy madárfajta jelöl – a későbbiekben láthatjuk majd, hogy ez cseppet sem kevés. (Sőt, amennyiben figyelembe vesszük – és idevonhatónak tekintjük –, hogy a későbbi krónikák Attila pajzsának leírásakor az *austuris* szót használják, akkor a középkorban azt is tudhatták, hogy a turul vadászmadár.)⁵ Róna-Tas András a magyar szókészlet részének tekintette a szót, ezért monumentális szótárába – amely a magyar nyelv régi török jövevényszavait tárgyalja minden eddiginél alaposabban – felvette azt.⁶

Ha közzsóként nem is találkozunk a turullal, személynévként a 13–14. századból bőségesen adathozható. Először Turul ispán bukkan fel 1217-ben, végül számos névrokon után 1357-ben a váradi egyház Szentkereszt-oltárának igazgatójával, Gergely fia Turullal találkozhatunk, aki egyébként a Turul nemzetségből származott.⁷ Több település is e nevet viselte, például a baranyai Túrony (1237), amelyet kezdetben egyszerűen Turulnak neveztek,⁸ valamint egy-egy Turul Bácsban (1356) és Zalában (1430).⁹ Továbbá Tapolca is viselte a Turultapolca nevet,¹⁰ minden bizonnyal az alapító Turul ispán után. A szó tehát a középkori magyar nyelvterületen cseppet sem ismeretlen.

Thúry József megfejtése óta a turul eredete körül egyetértés uralkodik: a törökből került át a magyarba egy sor másik vadászmadárnévvel – karvaly, torontál, ölyv, keselyű, uhu, zongor, bese, esetleg sólyom – együtt.¹¹ Török hátterét – számos adattal – Gerhard Doerfer, Sir Gerard Clauson és Volker Rybatzki alapvető munkái tárták fel, a magyar kutatók közül pedig az utóbbi időben Rásonyi László és Baski Imre, valamint Róna-Tas András és Berta Árpád tárgyalta minden koráb-

5 *Langó P.*: i. m. (1. jz.) 131–132. A magyar köztudatban az Emese álmát elbeszélő monda kapcsán is a turul madár él. A mondát megőrkítő szövegekben azonban nem szerepel a turul szó, az Árpádok jelképével való azonosítása pedig cseppet sem áll biztos lábakon, ezért a történet felhasználásától jelenleg eltekintünk.

6 *Róna-Tas András–Berta Árpád*: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. II. Harrassowitz, Wiesbaden, 2011. 954–956.

7 Személynévi adatok: *Gombocz Zoltán*: Árpád-kori török személyneveink. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1915. 15.; *Fehértói Katalin*: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai, Bp., 2004. 770.; *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III. Athenaeum, Bp., 1901. 116–119.

8 1207-ben és 1237-ben is így (Turul) említik. *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Akadémiai, Bp., 1966. 397.

9 *Gombocz Z.*: i. m. (7. jz.) 15.

10 1327-ben említik e néven. Zala vármegye története. Oklevéltár. I. 1024–1363. Szerk. Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula. Zala vármegye, Bp., 1886. 203. Ugyanakkor tudjuk, hogy 1217-ben Tapolca Turul ispán birtokában volt. *Szentpétery Imre*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I/1. MTA, Bp., 1923. 172.

11 *Thúry József*: A turul madár. Turul 4. (1886) 124–126. A szócsaládról: *Gombocz Z.*: i. m. (7. jz.) 8–17.; *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Akadémiai, Bp., 1986. 296–298.

binál alaposabban.¹² A turul madár keleti hátterét Magyarországon a legsokoldalúbban – mindemellett több tévedéssel – az ornitológus Schenk Jakab elemezte.¹³ A következőkben ezen adatok rendszerezésére, megrostálására, kiegészítésére és értelmezésére törekszünk.

A turul szó a török *togrul*ból¹⁴ került át a magyar nyelvbe, amely a *togramak* „felapritani” ige származéka lehet. Ennek az igének a különféle alakjai majd minden török nyelvben kimutathatóak, és már a korai szótárakban, például Mahmúd Kasgárínál (1072/1073) is szerepelnek.¹⁵ Ezzel szemben a *togrul* köznévi dokumentáltsága kifejezetten gyenge. Néhány korai nyelvemlékben szerepel csak, például szótárakban: az imént említett Kasgárínál, a főként Bagdadban dolgozó Ibn Muhanná (?–1283) munkájában, a Kairóban papírra vetett *al-Idrák* című szótárban (1312), a 14. századi Badreddín Ibrahim *Farhang*jában, és a Nevái műveihez írott *Szanglahban* (18. század). Szövegkörnyezetben alig találkozunk vele, például Sarafaddín Ali Jazdí Timur Lenkről írott perzsa nyelvű krónikájában akadtam rá, amelybe azonban éppenséggel a perzsa költői hagyományok révén is kerülhetett.¹⁶ A sors fintora, hogy legtöbb – rendszeres – előfordulását idegen környezetben találjuk, mégpedig a korai perzsa költészetben, amelyben számos török kifejezés kapott helyet, többek között vadászmadárnevek sora.¹⁷ A felgyűjtött példák Firdau-

12 *Róna-Tas A.–Berta Á.*: i. m. (6. jz.) 954–956., *Gerhard Doerfer*: Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. III. Harrassowitz, Wiesbaden, 1967. 346–348. (nr. 1345.); *Gerard Clauson*: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish. Clarendon Press, Oxford, 1972. 472.; *Völker Rybatzki*: Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung. University of Helsinki, Helsinki, 2006. 366.; *László Rásonyi–Imre Baski*: Onomasticon Turcicum. Denis Sinor Institute for Inner Asian Studies, Indiana University, 2007. 758–759.

13 *Schenk Jakab*: A történelmi Magyarország madarainak névjegyzéke. Állami ny., Bp., 1940. 267–298.

14 A szó pontos kiejtését nem ismerjük. Arab betűkkel többnyire t-g-r-l, esetleg t-g-r-i-l alakban jegezték le. A személynevek azonban más betűkészletekkel is megörökítésre kerültek, így például a görög krónikákból ismert a *tugrul* olvasat. Ezek alapján a *togrul*, *tugrul*, *tugril*, *togril* olvasatnak is van lehetősége. A magyar turult eredendően valószínűleg hosszú ú-val, túrul formában ejtették, ezt azonban középkori írásbeliségünk nem jelölte.

15 *Róna-Tas A.–Berta Á.*: i. m. (6. jz.) 954–956.

16 Az adatot Hammer-Purgstall nyomán, de Petis de la Croix fordítására hivatkozva Schenk közli. (*Schenk J.*: i. m. [13. jz.] 290.) Az eredeti szöveg: *Sarafaddín Ali Yazdí*: Zafername, tárih-i umúmi-i mufasszal-i Irán, der devre-i Timuriján. I. Akademiya Nauk Uzbekoy SSR, Taskent, 1972. 349–350. Ali Jazdí szövege e helyütt megemlíti a Dzsingiszidák történetét megíró Dzsovajni munkáját is, amelyben szintén arról esik szó, hogy Buhara környékén nagy vízimadár vadászatok zajlottak. Hammer-Purgstall a szöveghelyet némiképp átértelmezve ez esetben is turulokat említ, amelyek azonban az eredeti munkában nem szerepelnek. *Joseph von Hammer-Purgstall*: Falknerklee, bestehend in drey ungedruckten Werken über die Falknerer. Hartleben, Pesth, XXIII. *Ata Melik Dzsovajni*: Tárih-i Dzsihángüsá. Müessese-i İntişarat-i Emir Kebir, Tehran, 1362. 91. *Mirzá Miuhammad ibn 'Abdu'l-Wahháb-i-Qazwini*: The Tarikh-i-Jahan-gusha of Ala'u d-din 'Atá Malik-i-Juwayni. Brill, Leyden–London, 1912. 111. Ezt a téves adatot vette át Schenk is. (*Schenk J.*: i. m. [13. jz.] 289.)

17 A jelenséget elemzi: *Tourkhan Gandjei*: Turkish in Pre-Mongol Persian Poetry. Bulletin of the School of Oriental and African Studies 49. (1986) 67–76.

szítól (940–1027) Aszadí Túsín (–1080), Naszir-i Huszravon (1004–1088), Manucsehrín (–1090) és Maszúd Szad Szalmánon (1046–1121) át Szúzánig (?–1166) sorolhatók.¹⁸ Ezen túlmenően a madár több solymászkönyvben is helyet kap: al-Gitrífnél (8. század), al-Naszavínál (1079/1080), Mahmúd el-Bardzsíninél (14. század) vagy Tejmür mirzánál (19. század). Ezzel szemben a mai török nyelvekben lényegében nincsen jelen, többé-kevésbé kihalt, legalábbis historikus kifejezésnek tekinthető.¹⁹ (A helyzet tehát hasonló a mienkhez: a törökországi törökben például valószínűleg a legendás Togrul bégnek köszönheti a jelenlétét.) Az amúgy sem túlságosan sok adat értelmezése nem könnyű. Mirza Mahdí kán például *Szanglah* című szótárát elsősorban a 15. századi Nevái műveinek megértését megkönnyítő készítette el, szóállománya tehát nem tekinthető élőnyelvi adatnak. Ugyanígy a solymászkönyvek is némiképp félrevezetőek: korábbi előképekre mennek vissza, és rendre megemlítik, hogy a madár valójában ismeretlen. A költői adatok pedig azért csalókák, mert nem egy szó általános elterjedtségéről, nem is egy madár ismeretéről, hanem a költői nyelvhasználatról tanúskodnak. Mindezeket figyelembe véve a *togrul* nagyon ritka szónak kell gondolnunk, amelyet talán a 8–14. században használhattak tényleges madarak megnevezésére is.

A különféle feljegyzésekből világos, hogy a *togrul* vadászmadár, azt azonban nehéz megfejtetni, hogy pontosan milyen. Egy 19. századi perzsa solymászkönyv szerzője, Tejmür mirza szomorúan jegyzi meg, hogy bár hatalmas területeket járt be egészen Kínáig, hiába érdeklődött a *togrul* után, sohasem pillanthatta meg, ezért kénytelen mások leírásai alapján foglalkozni vele.²⁰ Ezt visszhangozza a *Szultáni solymászkönyv* ismeretlen, de az Oszmán Birodalomban alkotó szerzője, valamint a 14. század végén, a délnyugat-anatóliai Mentesei bégségben alkotó Mahmúd el-Bardzsíní is, aki bevallottan perzsa előképek után dolgozott.²¹ Már meg sem lepődünk, hogy szintén ugyanez olvasható al-Naszaví solymászkönyvében (*Báznáme*), pedig a szerző Togrul (!) bég udvarában fejezte be művét 1079/1080-ban, hatvanévnnyi anyaggyűjtés után.²²

Szerencsénkre ránk maradt egy munka, amelyből a fenti szerzők is meríthettek: Al-Gitríf bin Kudáma al-Gasszání solymászati kézikönyve, amelyet al-Mahdí (775–785) kalifa parancsára készített (*Kitáb davari at-tajr* 'a vadászmadarak könyve', amelyet azonban általában rövidítve, *Kitáb al-bajzara* 'a madárral való vadászat könyve' néven emlegettek).²³ A szerző nem volt akárki, Hisám (724–743)

18 A példákat ld.: <http://www.parsi.wiki/fa/wiki/topicdetail/8f0645ff486844bd8c158910d853f128>.

19 Doerfer lényegében kihalt szónak tekintti: *Doerfer, G.*: i. m. (12. jz.) 346–348.

20 *Douglas Craven Phillott*: The Baz-nama-yi Nasiri, a Persian treatise on falconry. B. Quartich, London, 1908. 1–3.

21 *Schenk J.*: i. m. (13. jz.) 287–288.; *Kitab-ı bâz-name-i padişahi*. Haz. Mehdi Ergüzel. Türk Dil Kurumu, Ankara, 2009. 95–96. Egy másik oszmán solymászkönyvben, Indi verses munkájában a *togrul* már nem is szerepel. *Ahmet Isparta*: Türk edebiyatında Bâznâmeler ve İndî'nin Bâznâmesi. İstanbul, 2002. (Doktori disszertáció. Kézirat.)

22 *Abol hassan Ali ebn-e-Ahmad Nassavi*: Bâznâme. Réd. Ali Gharavi. Vizaret-i Ferheng-i Hüner, Tehran, 1354. 33., 57., 164.

23 *al Gitrif ibn Qudama al-Ghassani*: The Book on Birds of Prey (Kitab dawari at-tayr). (Eight century A.D.) Ed. Detlef Möller–François Viré. Institute for the History of Arabic-Islamic Science,

és Valíd kalifák (724–743, 743–744) vadászmestereként szolgált, a témára tehát komoly rálátással bírt, ráadásul tanítómestere, Adham bin Mahrúz Báhili a szászánida hagyományokat is kiválóan ismerte. Al-Gitrif egyébként használt egy bizánci görög művet is, továbbá rendelkezésére állt egy munka, amely valamelyik török kagántól származott. A *Bajzara* kifejezetten sikeressé vált, hatása jó néhány szerző munkáiban megfigyelhető, többek között fő forrása volt annak a solymász-könyvnek, amelyet Mutavakkil kalifa számára írtak a 9. század derekán, s amelyet II. Frigyes császár parancsára latinra is lefordítottak (*De scientia venandi per aves*).²⁴ Ennek révén azután a turul szó Kézain kívül is megjelent egy latin szövegben, igaz, a szinte felismerhetetlen *togrines* formában.

Al-Gitrif egyértelműen egy nagy méretű, robusztus külsejű fekete ragadozómadárról emlékezik meg, amely folyamatosan szedi áldozatait, anélkül, hogy megenné őket. Ugyanez a momentum köszön vissza Mahmúd Kasgári Kelet-Turkesztánban (a mai Északkelet-Kínában) írott szótárában is (1072/1073): szerinte a madár nagyobb, mint a *szungur*, ami ma a vadászsólyom (*Falco rusticolus*) neve, és a sólymok közül az egyik legnagyobb. Nagy testű vízimadarak vadászatára (is) használták, amiről sok száz évvel később Sarafaddín Ali Jazdí (?–1454) is megemlékezett Timur Lenk turulus hattyúvadászatai kapcsán. Ugyanerre utal Firdauszi *Sahnáméj*ának egyik sora: „Üsd meg a dobot, dobd a levegőbe a *togrult*, hogy a zsákmány után vesse magát, s megfogja azt.” A leírás dobos vadászatra vall, amelyet kifejezetten vízimadarak esetében alkalmaztak.²⁵ A muszlim solymász-könyvek kiadói a *togrult* a perzsa *sáhbázzal*, azaz a héjával (*Accipiter gentilis*) azonosítják,²⁶ magam – solymászati ismeretek hiányában – e kérdést nem tárgyalom.²⁷

A madár lakhelye szempontjából értékelhető adataink meglehetősen szórt képet mutatnak. A 11. századi Kasgári általánosító megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy Kelet-Turkesztánban ismerték. Kelet felé mutat egy, szintén a *Sahnámé*ben fellelhető legenda is, mely szerint a *togrult* Csínből hozták Behrám Gúr szászánida uralkodónak ajándékba. Csín általában Kínát jelenti, de időnként használták Turkesztán megnevezésére is.²⁸ Mindezek alapján Schenk Jakab az altaji

Frankfurt am Main, 1986. 72. Vö. *Emel Esin*: Togrul and Sungkur, two Turkish emblematic prey-bird motifs. In: Fifth International Congress of Turkish Art. Ed. Géza Fehér. Akadémiai, Bp., 1978. 297–300.

24 *Mónica Herrera-Casais*: The 1413–14 Sea Chart of Ahmad al-Tanji. In: A shared legacy. Islamic Science East and West. Ed. Emilia Calvo et al. Universitat de Barcelona, Barcelona, 2008. 294.

25 *Balázs Sudár*: Two Hawking Drums at the Hungarian National Museum. In: Ottoman Metalwork in the Balkans and in Hungary. Ed. Ibolya Gerelyes–Maximilian Hartmuth. Hungarian National Museum, Bp., 2015. 181–190.

26 *François Viré*: Essai de détermination des oiseaux-de-vol mentionnés dans les principaux manuscrits arabes médiévaux sur la fauconnerie. *Arabica* 24. (1977) 2. sz. 140.; *Phyllott, D. C.*: i. m. (20. jz.) 1.

27 A *togrul* meghatározását egyedül al-Gitrif munkája alapján látom kivitelezhetőnek, egy széles körű összehasonlítás keretében. Erre egy későbbi tanulmányban teszek kísérletet.

28 *Phyllott, D. C.*: i. m. (20. jz.) 1–3. (A történetet Tejmür Mirza is idézi.) A 10. században alkotó Tabarí például Taskentet is Csín részeként említette. *Chronique de Abou Djafar Mo'hammed ben*

sólyomban (*Falco cherrug altaicus*) vélte felfedezni a turult.²⁹ Mindezzel homlok-egyenest ellenkezik al-Gitríf azon állítása, hogy a madár Kazáriában, a Kaszpi-tenger partvidékén és Hvárezmben élt,³⁰ igaz, a szerző kiemelte, hogy rendkívül ritka jószág, és ha sikerült egy példányát megfogni, akkor az az uralkodók osztály-része lett. Al-Naszaví szerint a Számánidák (819–999) solymászkönyvében (*báznáme-i számániján*) is sok szó esett a *togrul*-ról. E dinasztia központja Buhara volt, de területük kiterjedt Hvárezmre és a Kaszpi-tenger déli partvidékére is, így tehát ezen információ megerősítheti al-Gitríf állítását.³¹ Egykori itteni előfordulásának emlékét őrizheti a *Sáhnáme* és a 10–12. századi perzsa költészet is.³² Al-Naszaví ugyanakkor arról tesz tanúságot, hogy a 11. század derekán ténylegesen már alig ismerték itt e madarat (a szerző saját bevallása szerint látott olyan embert, aki látott már *togrult*). A rendelkezésünkre álló információk – valamint a sokszor beszédes adathiány – mind arra vallanak, hogy egy rendkívül ritka – éppen ezért „királyi” – ragadozómadárral van dolgunk.

A *togrul*nak azonban mintha lenne egy elvontabb értelmezése is. Egy helyütt – az egyébként ismeretlen – *kongrullal* együtt mint csodamadarak szerepelnek,³³ a *Szanglah* című szótár szerint az arabok ankájához hasonlatos, Firdauszi pedig a szimurggal említi együtt. Talán idesorolható egy anatóliai legenda is, amelynek egyik szereplője, Togrul baba sólyom (*dogan* – *Falco peregrinus*, vándorsólyom) alakban küzd meg ellenfelével: az eredetiben talán névadójává, turullá változott. A török népek folklórjában gyakran felbukkan egy hatalmas, örök életű madár, amelyet általában szimurnak neveznek, ami utalhat a perzsa mitológiával való kapcsolatra. Török kutatók azonban úgy vélik, hogy e történetek nem magyarázhatóak egyszerűen iráni hatással, hanem saját török hátteret sejtenek mögöttük. Erre utalhatna az a tény, hogy több legendában török néven (*alp kara kus* ’vitéz fekete madár’) szerepel, és – részben Kézai adatára hivatkozva – kialakult az a vélemény is, hogy ennek a régi neve a *togrul* lehetett volna, amelyet azonban idővel perzsa hatásra megváltoztattak.³⁴ A madarak szerepe a török hagyományokban kétségtelen, azonban a turullal való azonosítás nagyon csekély érvrendszerre támaszkodik.

Djarir ben Yezid Tabari. Trad. sur la version persane d’Abou Ali Mohammed Bel’Ami. II. Imprimerie impériale, Paris, 1869. 159.

29 *Schenk J.*: i. m. (13. jz.) 292. A madarat sokan, sokféle módon próbálták azonosítani, azonban madártani ismereteknek általában híjával voltak. Ezért például Emel Esin azonosításával, ráadásul képi megfeleltetéseivel érdemes nagy körültekintéssel bánni. (Vö. *Esin, E.*: i. m. [23. jz.])

30 Az információ még az európai solymászkönyvekbe is átkerült, a *togrul* nevének hibás alakjával (*togrines*) együtt. Vö *Herrera-Casais, M.*: i. m. (24. jz.) 295.

31 *Nassavi*: i. m. (22. jz.) 164.

32 Firdauszi maga is a Kaszpi-tenger déli partvidékéről származott. Vö. *Sárközy Miklós*: Ferdousi és a tabarestáni Bävandida dinasztia. In: *Függökert. Orientalisztikai tanulmányok*. 2. Szerk. Csirkés Ferenc–Csorba György–Sudár Balázs–Takács Zoltán Bálint. Mondat, Bp., 2005. 135–161.

33 Rasideddín művében az áll, hogy a mongol *togrult* törökül *kongrul*nak nevezik, és a legendás ankához hasonlít. *Doerfer, G.*: i. m. (12. jz.) 346–347.

34 *Abdülkadir İnan*: Türk folklórunda simurg ve garuda. In: *Makaleler ve incelemeler. Türk Tarih Kurumu*, Ankara, 1968. 350–352.; *H. Dilek Batıslam*: Divan şiirinin mitolojik kuşları: hümâ, anka ve simurg. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 1. (2002) 203.

A Togrul személynévként jelentős pályát futott be, mindenkinek ismerős, aki a sztyeppe történetében egy kicsit is járatos. Az első ismert személy Kül Bilge kagánnak, a Karahanida Birodalom megalapítójának (840–893) egyik embere, Alp Togrul tegin. A későbbiekben, a 11. században a dinasztia körében is népszerű lett az elnevezés: így nevezték Júszuf Kádír hán fiát, Togrul Mahmúdot (1059–1075), annak fiát, Togrul tegin Ömert, és egyik főemberüket, Togrul bin Jinalt is.³⁵ A fergánai karahanida utódállam vezetőinek címe pedig egyenesen *togrul kara hákán* volt 1141–1173 között.³⁶ De kedvelték a szeldzsuk dinasztia tagjai is: az alapítót, Mikail fiát, Togrul béget (990–1063) hívták így, és még ketten követték őt e névvel a trónon: II. Togrul (1132–1134) és III. Togrul, az utolsó nagyszeldzsuk uralkodó (1192–1194). Több herceg is viselte ezt a nevet, például Alparszlán (1063–1072) egyik fia. De a Togrul tegin nevet használta Búszt helytartója az 1160-as években, és a kirmáni kormányzó, Togrul sah (1156–1169).³⁷ Érdekes, hogy e név gyakran fordul elő – a hétköznapi állatnévnek éppenséggel szintén nem nevezhető – Arszlán (Oroszlán) társaságában: a Togrulok előszeretettel nevezték fiaikat Arszlánnak, és fordítva. Ráadásul a Szeldzsuk család fiktív családfáján is találkozunk Togrul nevű össel.³⁸ A szeldzsukok után egy másik oguz törzs tagjai, a kajik használták a név egyik változatát, az Ertogrult ('hím turul'): így hívták a dinasztiaalapító Oszmán apját (?–1281) és később I. Bajazid szultán egyik fiát is (1376–1395).³⁹ A 15. századi lejegyzésben ismert, de Anatólia török meghódításának idejében játszó Dede Korkut könyvében szereplő Deli Dumrul nevét többen Deli Tugrul alakban rekonstruálták.⁴⁰ Hadzsi Bektas Veli és Szari Szaltuk legendáiban pedig – és még egy sor legendában – egy Hadzsi vagy Baba Togrul nevű személyről is szó esik, aki állatalakban (sólyom–*dogan*) küzd meg a rendalapítóval.⁴¹ 1390-ben egy Togrul baba nevű személynek építettek sírkápolnát Ankara közelében.⁴² Ismerünk még néhány, többé-kevésbé magában álló személynevet: ezt viselte például az akkor még – legalább részben – törökül beszélő kereitek vezére, Tooril (Wang) kán (1160–1203).⁴³ Ugyanakkor számos – többtucatnyi – Togrul nevű személy ismert a 13–14. századi, kelet-turkesztáni ujjur jogi és gazdasági iratokból (Ozmis Togrul, Basza Togrul, Edgü Togrul, Eszen Togrul, Öküztogrul, Kutlug Togrul, Szevincs Togrul stb.).⁴⁴

35 *Reşat Genç*: Karahanlı Devlet Teşkilatı. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002. 28., 29., 31.

36 Uo. 31–32.

37 *Engin Ayan*: Büyük Selçuklu Devleti'nde Oğuz İsyanı. Kitabevi, İstanbul, 2007. 103., 115–116.

38 Pl. Togurmıs/Tokszurmıs fia Togrul szultán. *Zeki Velidi Togan*: Oğuz destanı. Reşideddin Oğuznâmesi, tercüme ve Tahlili. Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982. 73., 131.

39 *Ásikpasazâde*: Tevârih-i âl-i Oszmán. Matbaa-i Âmire, Isztambul, 1332. 13., 74., 199.

40 *Ahmet Taşğın–Bünyamin Solmaz*: Hacı Bektaş ve hacı Toğrul karşılaşması: Güvercin ve doğan donuna bürünme. *Turkish Studies* 7. (2012) 1. sz. 109.

41 *Taşğın, A.–Solmaz, B.*: i. m. (40. jz.) 105–129.

42 *Hikmet Gürçay*: La turbé de Hacı Tuğrul sur la route de Ankara–Polatlı. In: Fifth International Congress of Turkish Art i. m. (23. jz.) 395–405.

43 *İsenbike Togan*: Flexibility and Limitation in Steppe Formations: The Kerait Khanate and Chinggis Khan. Brill, Leiden, 1998.

44 *Rybatzki, V.*: i. m. (12. jz.) 366–367.

Az adatok áttekintése alapján azt mondhatjuk, hogy sem a *togrul* közszoí, sem a Togrul személynévi használata nem tekinthető általánosnak a török népek körében (és persze másoknál sem). Két térbeli és időbeli folt rajzolódik ki a jelenleg ismert adatok alapján. A korábbi a 8–11. századhoz és a Kaszpi-térséghez köthető: itt állítólag a korai időszakban még látták a madarat, és a (perzsa) szövegelemekbe is közszoíként került be a *togrul*. A későbbi említéscsokor Turkesztánhoz és a poszt-ujgur időszakhoz, a 9–14. századhoz kötődik. Itt a tényleges közszoí említés jóval kevesebb (azaz a valóságos madárról sokkal ritkábban esik szó), ezzel szemben domináns a tulajdonnévi használat. E gócpont kisugárzásának tekinthető, s az oguzok körében tapasztalható névdívatnak köszönhető a Togrul név elterjedése nyugati irányban Anatóliáig. A közszoí használat csekély dokumentálhatósága felveti azt a lehetőséget, hogy a *togrul* nem tartozott a keleti ótörök nyelvek szókészletéhez, és inkább a nyugati ótörökben lehetett ismert, mivel azonban e nyelvek elenyésztek, nyoma lényegében nem maradt.

A fentiek tükrében – úgy vélem – egyértelmű, hogy a szó és/vagy a név nem kerülhetett akárhol és akárkitől a magyarokhoz, s Kárpát-medencei ismertsége sokkal inkább meglepő, mint természetes. Éppen ez a pont az, ahol a madárnév művelődéstörténeti hátterének akár őstörténeti jelentősége is lehet.

Mielőtt továbblépnénk, idézzük fel: Kézai szerint a *turul* egy címerképen szereplő madár magyar neve. Ez egyfelől igazolja azt, hogy a személynévként egyébként szélesebb körben használt *turul* esetében tisztában voltak az eredeti jelentéssel, a madárral. (Ez cseppet sem kevés: gondoljunk bele, a hasonló pályát befutó Torontál esetében ma hányan tudhatják, hogy szintén egy török eredetű vadászmadárnévről van szó?) Másrészt Kézai megjegyzése alapján egyáltalán nem biztos, hogy hazánkban bármilyen létező madárfajta valaha is *turulnak* neveztek, lehet, hogy csak a címer madarát hívták így. (Párhuzamként például a Csák nemzetség címere hozható fel: attól, hogy a címerkép azonosítható és megnevezhető volt, még nem élt hazánkban oroszlán.) Arról pedig végképp nem tudunk semmit, hogy a sztyeppe világra *togrulnak* nevezett madár valaha is létezett-e a Kárpát-medencében. A *togrul* ritkaságára utaló adatok fényében azonban inkább a nemleges válasz a valószínű.

Fentebb jeleztem, hogy a *togrul* szó talán a nyugati ótörök nyelv része lehetett. Sajnos innen semmiféle adat nem áll a rendelkezésünkre, így a lehetőség felvetésénél tovább nem tudunk lépni. Hasonló a helyzet a Benkő Loránd által felkínált besenyő-elmélettel is: semmi nem igazolja, hogy a besenyők ismerték volna egyáltalán magát a szót. Ugyan szerepelnek az oguz törzsek listáján, és madárszimbólummal is rendelkeztek, de ezt valószínűleg már csak az oguzokhoz való kései csatlakozás után kapták meg.⁴⁵ Röviden: semmi okunk azt feltételezni, hogy a besenyők egyáltalán ismerték a szót, és ha mégis, akkor sem tudjuk, hogy az miért került volna át a magyarokhoz, ráadásul kiemelt szerepben. A besenyők mellett egyetlen érv szólhat: egy részük talán a Kaszpi-tenger környékén élt akkor,

45 *Bahaeddin Ögel*: Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar). I. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1971. 364.

amikor éppen arrafelé jelzi a madarat al-Gitríf.⁴⁶ Mindez azonban kevés ahhoz, hogy elméletet építsünk rá: kizárni a lehetőséget nem lehet, de valójában semmi nem támogatja.

Al-Gitríf adata ugyanakkor mégis elgondolkodtató: a Kaszpi-tenger környéki, kazáriai lokalizálás viszonylag közel esik a formálódó magyarság egyes szállásterületeihez, sőt akár a kazár–magyar kapcsolatok is számításba vehetőek. Csakhogy nem tudjuk, a jelzett régióban mely nép ismerte a *togrul* nevet, és hogy az kapcsolatba került-e a magyarokkal. Ráadásul arról sincsen információnk, hogy a *togrult* szimbólumként használták volna errefelé, mindössze al-Gitríf egyik megjegyzése vonható ide, amely szerint a madár annyira ritka, hogy amennyiben megfognak egyet, akkor azt az uralkodónak (herceg) adják át. E megjegyzés azonban éppúgy utalhat a madár ritkaságából adódó luxuscikk mivoltára, mint szimbolikus értékére. A perzsa szövegekben pedig vagy egyértelműen vadászmadárként jelenik meg, vagy valamiféle mitologikus szárnyasként a szimurggal párhuzamban, azt azonban nem tudjuk, hogy a költők miért gondolkodtak így róla. Összességében adataink inkább a konkrét madárnév átvételének megokolásában segíthetnek, azaz a problémakör éppen azon vonatkozásában, amely magyar viszonylatban a leginkább kérdéses.

Hátravannak még a turkesztáni adatok. Ezekkel kapcsolatban a legfőbb nehézség – de ez nem feltétlenül kizáró ok – kései voltak, ugyanakkor a szó- és névhasználat párhuzamba állítható a Magyarországon tapasztaltakkal: Kasgári tudja, hogy madárról van szó, de közli, hogy névként is használják, s erre valóban számos adatunk van. Ráadásul éppen ebben a régióban mutatható ki a madarak olyanféle szimbolikus jelentősége, mint amilyen a magyar turul esetében is megfigyelhető: Kézai nem általában a turul nevű madárról beszél, hanem „a” turulról mint az uralkodó család szimbólumáról. Ez végre egy olyan nyom, ami tovább vizsgálható.

Tudjuk, hogy a török népek különféle csoportjai nemzetségi jegyeket, jeleket használtak. A 10. század első felében alkotó Ibn Fadlán szerint például a baskírok egyik csoportja a kígyót, másik a halat, a harmadik pedig a darvat tisztelte.⁴⁷ Rasideddín a 13–14. század fordulóján a következő jeltípusokat sorolta fel az oguzok kapcsán: a nemzetség neve, annak jelentése, tamgája (tulajdonjegye, billogja) és madara. Az öt folytató szerzők (Jazidzsioglu Ali, Abulgázi) ugyanezt a rendszert vitték tovább vagy egészítették ki.⁴⁸ Nagyon hasonlóval találkozunk az elsősorban baskír hagyományokat közvetítő, 16–17. századi Dzsingisz-náméban is, ahol a nemzetségeknek nevük, tamgájuk, madár- és faszimbólumuk, valamint csatakiállításuk van.⁴⁹ Az oguzok jelképes madarainak többsége vadászmadár. Ez már csak azért sem meglepő, mert a vadászmadarak használata kifejezetten jellemző volt a

46 *Katona Kiss Atilla*: A besenyők és az oguzok vándorlása a VIII. században. In: Csodaszarvas. IV. Szeged, 2002. 7–25.

47 *Ibn Fadlán*: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon Róbert. Corvina, Bp., 2007. 45.

48 *Ógel, B.*: i. m. (45. jz.) 218–219.

49 *Ivanics Mária*: Hatalomgyakorlás a steppén – A Dzsingisz-námé nomád világa. MTA BTK, Bp., 2017. 230–232.

sztyeppei népekre. Ezek számos fajtáját és használati módját különítették el, e vadászati módot kifejezetten rájuk jellemzőnek vélték a kortársak. Ebbéli tudásukat mi sem jelzi jobban, mint hogy a perzsa nyelv is tőlük vette át számos madár nevét. A vadászjeleneteket szívesen bemutató szászánida művészet ábrázolásai között például hiába keresünk lovas-solymász ábrázolásokat, azok majd csak később jönnek divatba, éppen a sztyeppei népek hatására. A lovasnomádok minden bizonnyal tisztában voltak madaraik értékével, azonban mégsem mindenhol tekintettek rájuk szimbólumként.

A ragadozó madarak szimbolikus használata elsősorban az oguzokra volt jellemző – legalábbis róluk állnak rendelkezésünkre ilyen információk –, de – lényegesen ritkábban – más népeknél vagy nemzetségeknél is találunk madárszimbólumokat.⁵⁰ Az Oguz kagán legendáját elsőként rögzítő, a 13–14. század fordulóján alkotó Rasideddín a kagán hat fiának madarait említette meg, az ő nyomán alkotó 15. századi anatóliai Jazidzsioglu Ali lényegében másolta e rendszert, a 17. században író Abulgázi Bahadur hán viszont mind a 24 törzshöz rendel egy-egy vadászmadarat.⁵¹ (Lásd a függelékben! Ezen madárnevek közül jó néhány átvételként megtalálható a magyar nyelvben is.) Figyelemre méltó azonban, hogy az oguzok madarai között sosem szerepel a *togrul*, jóllehet – mint fentebb láttuk – a szó körükben kedvelt személynévnek számított.

Az oguzokéval valamelyest összevethető szimbólumhasználat nyomai sejthetők a magyaroknál is. Györffy György figyelte meg, hogy a honfoglalóktól származó nemzetségek elsősorban állatalakos, míg a jövevények mesteralakos – lényegében geometrikus – és növényi motívumokat ábrázoló címereket használtak.⁵² A kérdést legutóbb Körmendi Tamás elemezte, aki a címerképek újrazvizsgálása nyomán lényegében megerősítette Györffy alaptételét, azzal a megszorítással, hogy mindkét esetben felmutathatók kivételek.⁵³ Elveti ugyanakkor – ritka kivételek megengedése mellett – azt, hogy e címerképek valóban a „honfoglaló örökséghez” tartoznának, és Kristó Gyulával egyetértve inkább egyfajta „offenzív történelemszemlélet”, egyszerűbben fogalmazva valamiféle múltgyártás propagandatermékeinek tekinti őket. Szerinte ebben gyökerezne az a sablonos megoldás is, hogy számos nemzetség (Aba, Ákos, Miskolc, Osl) ugyanazt a sast használja jelvényül.⁵⁴ A fent említett sztyeppei példák ismeretében azonban e vadászmadarakat nem kell azonosnak tekintenünk: jól látható, hogy a nomádok e ragadozók sokaságát ismer-

50 Pl. *Somfai Kara Dávid*: Baba Tükli és a Hattyúlánny. Legitimizációs elemek az Edige című hőseposzban. Keletkutatás (2009. ősz) 23–36.

51 Elemzésük: *Ögel, B.*: i. m. (45. jz.) 355–372. Újabban: *Zühal Ölmez*: Ebulgazi’ye göre Oğuz boylarının damgaları ve kuşları. In: Oğuzlar. Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri. 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Haz. Tufan Gündüz–Mikail Cengiz. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2015. 729–750.

52 *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. I. Századok 92. (1958) 15.

53 *Körmendi Tamás*: A magyarországi nemzetségi címerek kialakulásának kérdéséhez. Századok 143. (2009) 2. sz. 391–426.

54 Uo. 422–424.

ték és különböztették meg. Igaz ez a magyarokra is: mint láttuk, nyelvünk számos török vadászmadarnevet vett át, és további jó néhány élt tulajdonnévi (Ákos, Bese, Karcsa, Kartal, Karvaly, Torontál, Zongor – és ilyen a Turul is), sőt nemzetségnévi formában is (Ákos, Kartal, Turul).⁵⁵ Így semmi okunk azt gondolni, hogy az általunk azonosnak vélt címerképek a kortársak szemében is teljesen azonosak voltak. Másfelől: a honfoglaló nemzetségek esetében minden akadály nélkül feltételezhető, hogy különféle vadászmadarakat tekintettek jelvényüknek, és ezek akár tovább is öröklődhettek a régi nemzetségekből kialakuló új nemzetségekbe, hiszen a hatalmi szerkezet átalakulása nem feltétlenül járt fizikai és ezzel együtt hagyománybeli töréssel is. Ahogyan Zsoldos Attila szellemesen megfogalmazta: „Sámuel egy ismeretlen kabar nemzetség tagjaként látta meg a napvilágot, halála után viszont egy másik, a róla elnevezett nemzetség [ti. az Aba – S. B.] őseként tekintettek rá utódai néhány nemzedék elteltével.”⁵⁶ Az ősök emléke pedig igen komolyan élhetett az utódok körében, ahogyan azt Tringli István mutatta be Ákos sátorhelye kapcsán.⁵⁷ Azaz: az Árpád-kori magyarok számos vadászmadarat ismertek, ezek nevét személy- és nemzetségnévként használták, és címereikben is megjelennek ragadozó madarak. Ezek alapján feltehető, hogy ezeket a honfoglalás idején is szimbólumként használták, ahogyan ezt egyébként Kézai állítja a turul esetében. A másik tanulság az, hogy a turul mint madárszimbólum nem feltétlenül állt magában, hanem egy kiterjedt rendszer része lehetett a magyarok körében.

Érdekes kérdés e jelek származása. A magyar szakirodalomban szokás őket totemisztikus jeleknek tekinteni – legutóbb Körmenyi Tamás is így járt el –, amelyek kimondatlanul is valamiféle régtől meglevő, a vérségi leszármazáshoz kötődő szimbólumoknak tűnnek, jóllehet nemhogy pontos meghatározásukkal, de még a totemisztikus képzetek tényleges továbbélésének kimutatásával is rendre adós marad a szakirodalom. A sztyeppe analógiák – például a Dzsingisz-legenda – azonban épp arra mutatnak, hogy a történeti időkben bizonyos esetben már a közösség vezetője adja ezeket a jeleket a nemzetségeknek, és a nagyobb közösséghez való szimbolikus tartozást fejezték ki vele. Talán erre mutat a besenyők madarának az esete is. Ők viszonylag későn csatlakoztak az oguz törzsszövetséghez, minden bizonnyal akkor, amikor az oguzok dél-uráli őshazájukban rájuk támadtak, és részben továbbköltözésre, részben integrálódásra készítették őket. (A 11. századi Mahmúd Kasgári már joggal számolta a besenyőket az oguzok körébe.) Amikor

55 Az Ákos nemre: *Szöcs Péter Levante*: Az ákosi monostor és az Ákos nemzetség. In: A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század). Szerk. Hegyi Géza–W. Kovács András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2012. 15–17.; *Tringli István*: Ákos sátorhelye – Ákosudvarhelye. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti Ferenc–Szabados György. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2000. 655–671. A madárnevek személynévi használatára: *Gombocz Z.*: i. m. (7. jz.) 8–17.; *Fehértói K.*: i. m. (7. jz.) 45–46., 120., 448., 725., 770., 862. A madárnevek nemzetségnévi használatára: *Karácsonyi J.*: i. m. (7. jz.) I. 93–120., II. 305–309.

56 *Zsoldos Attila*: A honfoglaló nemzetségek tovább élésének problémái. In: Honfoglalás és megtelepedés. Helikon–MTA BTK, Bp., 2016. 141.

57 *Tringli I.*: i. m. (55. jz.)

Abulgázi a 17. század elején felsorolta az egyes törzsek madarait, nem túlságosan dicső szárnyast tulajdonított nekik. Az *ala toganak* nevű madár mibenlétéről ugyan folyik némi vita, de vagy a viszonylag kis méretű kékvércsével azonosítható, vagy a kirgiz nyelvben ilyen formában létező, szarka jelentésű szóval hozható kapcsolatba.⁵⁸ Akárhogy is, a többiek ragadozóihoz képest e madár a „maradék” érzetét keltheti bennünk. Mindenesetre okkal gyanakodhatunk arra, hogy a besenyők betagozódása együtt járt a törzsszövetségi szimbólumrendszer átvételével is, így számukra is meg kellett határozni a megfelelő jeleket, ha azok eredetileg nem álltak rendelkezésre, netán átfedésben voltak valamelyik korábbi törzsével.

Mint láttuk, az oguzok madárszimbólumait először a 14. század elején jegyezte le Rasídaddín, a 24 törzs madárneveire pedig még további háromszáz évet várunk kell. Mindennek ellenére ezek léteztek már akár a 9. század végén is, amikor a 24 törzsből álló szövetség kialakult. Az esetleges magyar kapcsolatok miatt érdekes kérdés: vajon korábban is jellemző lehetett ez a szimbólumrendszer az oguzokra? A választ azonban sajnos nem tudjuk. A problémát tovább bonyolítja az oguz elnevezés is, amely a korai időkben valószínűleg egyszerűen törzset jelenthetett, és nem funkcionált etnonimként. Következésképp a különféle, oguznak nevezett csoportok nem feltétlenül álltak egymással kapcsolatban, és semmi sem bizonyítja, hogy valamiféle hagyományközösséget alkottak volna.⁵⁹ Így nem tudjuk, hogy a madárszimbólumokat mennyire vihetjük vissza az időben, és mennyire kapcsolódtak a különféle oguznak nevezett csoportokhoz. Az mindenesetre tanulságos, hogy a vadászmadarak jelképként való használata sem általános a törökség körében, ezért az a tény, hogy a magyarok láthatólag használták ilyeneket, korántsem magától értetődő „sztyepei örökség”. A jelenség ismét csak az oguzokat, az ujugurokat és a magyarokat köti össze.

Érdemes még visszakanyarodnunk röviden a személynevek kérdésére is. Láttuk, hogy a Togrul/Turul személynévként az oguz–ujgur világban és a magyarok körében is népszerű volt. Említettük azt is, hogy a vadászmadár nevéből lett személynevek szintén gyakoriak a magyarok körében. De mi mondható el erről a sztyeppén? Míg a régi türk és az ujugur uralkodók esetében egyáltalán nem találkoznak állatnevekkel (illetve nem tudunk ilyenekről), addig a Karahanidáknál (840–1212) ezek természetessé, már-már kötelezővé váltak. A legkedveltebb név náluk az Arszlán (‘oroszlán’) és a Bugra (‘tevecsődör’), de ezek mellett három madárnév is megjelenik, a sólyom jelentésű *dogan* (Muhammad Togan kán nevében [1024–1026]), a *csagri* (Ali Csagri kán nevében [1156–1161]) és a *togrul*, amelyet többen is viseltek, például Togrul Mahmúd keleti Karahanida uralkodó (1059–1075) és fia. Az állat-, és köztük a madárnevek azonban a nyugatra vándorolt oguzoknál – elsősorban a szeldzsukoknál – váltak rendkívül divatossá, a 10. század végétől

58 Ölmez, Z.: i. m. (51. jz.) 741.

59 Peter Golden: The Migrations of the Oguz. Archivum Ottomanicum 4. (1972) 45–84. Legújabbban: Ahmet Bican Ercilasun: Oğuz adını Etimolojisi. In: Oğuzlar i. m. (51. jz.) 15–20.; Ahmet Taşağıl: Oğuzların tarih sahnesine çıkışı hakkında. Uo. 21–30.

kifejezetten gyakoriak.⁶⁰ Az eredmény tehát ugyanaz, mint fentebb: a madárnevek személynévként való használata sem általános.

A turul mint szimbólum kifejezetten az Árpád-családhoz kötődik. Nem tudjuk, hogy Álmos felmenői pontosan honnan is származtak, a magyar hagyományok mindenestre „királyi” elődökről tudnak. Érdekes e tekintetben Álmos atyjának – vagy nagyatyjának –, Ügyeknek (*Vgec*) a neve, amely esetleg egy török méltóság-, illetve személynévet rejt, az ügét/Ügét, a korai magyar személynévek között nem egyedül. Azonban e név éppúgy nem általános része a török sztyepei kultúrának, mint a *togrul*: az Ujgur Kaganátusban és a posztujgur államokban találjuk meg, éppen a minket érdeklő időszakban. Az utolsó ujgur kagánt például Ügének hívták (841–846).⁶¹ A kanszui ujgurok (államuk 848–1036 között állt fenn) körében úgy tűnik, hogy a méltóságok általános megnevezése az üge volt,⁶² akárcsak a kocsói ujgur királyság (856–1369) kormányzójának a címe,⁶³ de megtaláljuk e méltóságnevet a Karahanida Birodalomban is, az ország vezetői között, ’tanácsadó’ értelemben.⁶⁴ Ugyanezen címet viselte Aboodzi, a kitan Liao-dinasztia alapítója is (907–926).⁶⁵ A két szó – az Árpád-házi ősapa nevében rejlő üge és az Árpád-ház „címerállata”, a *togrul* – megjelenésének térben és időben való egybeesése igencsak elgondolkoztató, s talán nem is írható pusztán a véletlen számlájára. (Figyelemre méltó az a tény is, hogy a Togrul mint személynév – közemberek esetében – szintén a kocsói ujgur királyság írásos emlékeiben bukkan fel nagy számban, igaz, jóval később, a 13–14. században.)

Foglaljuk össze a fentieket! Magyar szempontból megállapíthatjuk, hogy a kereszténység előtti Árpádok turulszimbóluma (esetlegesen más nemzetségek vadászmadaraival egyetemben) jól értelmezhető egyes sztyepei népek (főképpen az oguzok) jelképhasználatának a tükrében. A *togrul* fogalom/név azonban cseppet sem általános a sztyeppén vagy a „törökség” körében, éppen úgy, ahogy számos más, a magyar őstörténettel kapcsolatba hozható fogalom sem. Ugyanígy nem magától értetődő a vadászmadarak szimbólumként való használata sem. Egy

60 A török madárnevekre: Togrul (*Rásonyi L.–Baski I.*: i. m. [12. jz.] 758–759); Togan (uo. 755–757.); Akkus (uo. 33.); Turumtaj (uo. 803.); Karcsga (uo. 437.); Kartiga (uo. 441.); Karga (uo. 437.); Csavli (uo. 194.); Songur (uo. 667–669.); Sahin (uo. 683–684.); Csakir (uo. 188.); Balaban (uo. 114–115.).

61 Történetéhez: *Michael R. Dromp*: Tang China and the Collapse of the Uighur Empire: A Documentary History. Brill, Leiden, 2005. 91–157. Vö. még *B. Szabó János–Sudár Balázs*: Vgec-ügyek – Egy elfeledett ősapa. In: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6. II. Főszerk. Türk Attila. Szerk. Balogh Csilla–Major Balázs. MTA BTK–PPKE, Budapest–Esztergom, 2016. 213–222.

62 *Gülçin Çandarlıoğlu*: Sarı Uyurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9–11. asırlar). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2004. 34–38., 41.

63 *Dobrovits Mihály*: Buyruq. Egy ótörök tisztségnév anatómiája. Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis 112. (2002) 57–61.

64 *Genç, R.*: i. m. (35. jz.) 159–163., 167–168.

65 *András Róna-Tas*: Turkic elements in Khitan. https://www.academia.edu/34740448/Turkic_elements_in_Khitan. B. Szabó Jánosnak köszönöm, hogy az adatra felhívta a figyelmemet. A szó előfordulásainak gyűjteménye: *Rybatzki, V.*: i. m. (12. jz.) 65–68.

sor megfigyelés az ujjur–oguz világra irányítja a figyelmünket, másrészt nem zárható ki a nyugati ótörök világ hatása sem, amelyről azonban források híján fájdalmasan kevés ismerettel rendelkezünk. Mindenképpen elgondolkodtató azonban, hogy forrásainkat tekintve az Árpád-ház jelképes madarát, valamint az ősapa nevének esetleges hátterét szintén a távoli Közép-Ázsiában – és nem máshol! – találjuk meg.

Függelék

*Al-Gitrif leírása a togrulról*⁶⁶

A fajok közül az első az úgynevezett tugril, ez a legnagyobb, a legjobb és a legkiválóbb. Nagy termetű, lenyűgöző megjelenésű, nagy kedvvel vadászik, mint a héja (*báz*) és mint a vándorsólyom (*sáhín*). Ha vízimadarak ellen röpteted, úgy vadászik, mint egy vándorsólyom: a magasban köröz, és lecsap. Madár nem repül el előle: üldözi és leveri őt, azután újra felemelkedik. Egyetlen csapással ledobja a madarat a földre, majd alattomosan [újra] felemelkedik. Így vadászik le ötven madarat. Végül is megragad egyet, s azzal együtt száll le a földre. Ez az ő vadászati csúcsteljesítménye. Nagyon ritka ragadozó madár, az emberek csak nagy időközönként találkoznak vele. Ha egy ilyen példány kerül elő, akkor a hercegek szerzik meg. A kazárok földjéről és a Kaszpi-tenger városaival szomszédos területekről, Hvárezmből, Örményországból kerül elő. Azt mondják, hogy a karma megmérgezi a sebet, és amikor az általa ejtett sebek közül az egyik meggyógyul [ni látszik], újra felszakad. Emiatt olyan kesztyűt kell húzni, aminek sűrű a szőre, a madarász pedig óvatos, hogy fel ne sértsék [őt] a karmai. Ez egy robosztus termetű, kerek hátú, megnyúlt [nyakú?] madár, nagyon széles, erőteljes fejtetővel és erős, széles lábakkal. Nagyon ritkán kerül elő.

*Naszavi leírása a togrulról*⁶⁷

Hallottam róla, de nem láttam. A Számánidák solymászkönyvében a turulról sok szó esik, és ilyen módon abból a könyvből tudható, hogy a Folyóközben (Máveráu'n-nahr)⁶⁸ a Számánidáknak volt togruljuk, de erre nincsen bizonyíték. Abu Naszr Kutahtól hallottam: „Turkesztánból hoztak [egy vadászmadarat] Fahr ad-Daula⁶⁹ elé vadászat céljából, és hogy ez togrul volt. Két évig volt egy a birtokban Hamadánban, két nyulat megfogott, fehér volt, mint egy sólyom.”

66 A fordítás Detlef Möller német fordítása alapján készült. *al Gitrif*: i. m. (23. jz.) 72.

67 *Nassavi*: i. m. (22. jz.) 33.

68 A Szir-darja és az Amu-darja közötti terület muszlim elnevezése.

69 Abu'l-Haszan Ali Fahr ad-Daula az Iránban uralkodó Buvajhida dinasztia tagja (984–997).

*Tejmür mirza leírása a togrulról*⁷⁰

Az első csoport a sárga szemű [vadászmadarak csoportja], amely maga is több csoportból áll.

Az első a togrul. Bármennyit is vándoroltam és tudakozódtam, togrult nem láttam. De a formája alapján, ahogy hallható és a könyvekben látható, a sárga szemű [vadászmadarak] fajtái közül való. Történet: azt mondják, hogy Behrám Gúr-nak Kína országából egy kesztyű[n ülő] togrult küldtek ajándék és adomány gyanánt. Behrám nagyon kedvelte és nagy becsben tartotta. Egy napon azonban [a madár] egy vadászaton úgy döntött, hogy eltávozik és elmenekül. Eltűnt a szem elől. Mivel Behrám nagyon sajnálta és aggódott, a szolgák és a kísérők, akik a kengyele [mellett] készen álltak, az ő [azaz a togrul] keresése végett minden irányban szétszéledtek. Behrám – a kíséretéből néhány emberrel, akik vele voltak – egy kertbe érkezett. A kert öre zavarba jött, hogy a szultán az ő kertjébe érkezett. Azt mondta:

A paraszt fülének sapkája a Naphoz és a Holdhoz [az uralkodóhoz] jött, s így árnyék hullott az [uralkodó] fejére, mint [most] a tiédre, szultán.

Amikor a togrul felől érdeklődtek, azt mondta: „Nem tudok róla, de két órával ezelőtt egy madár díszes nyakörvvel és csengővel e kert egyik fájának ágára telepedett. Meg akartam fogni, de felemelkedett, és egy másik kertbe szállt.”

Behrám megöregült, hogy még abban az órában megfoghatja.

A jelek szerint, mivel nyakörv és a csengő [volt rajta], s mivel fára telepedett, sárga szemű [vadászmadár] lehet.

BALÁZS SUDÁR

ON THE CULTURAL HISTORICAL BACKGROUND
OF THE HUNGARIAN WORD *TURUL*

According to the chronicle of Simon Kézai (written in the 1280s), the *turul* was the emblem of pagan Hungarian rulers. Yet the word did not become part of the Hungarian language; it was rediscovered in the 19th century only. It clearly originated from one of the Turkish languages. Since it is not used by the Turkish languages either, and it hardly occurs in historical texts, with the exception of the earliest muslim manuals of falconry, it very probably belongs to the early Uyghur-Oghuz world, and thus to a minor, clearly distinguishable section of the Turks.

70 *Hosām-al-Dawla Tīmūr Mīrzā Qājār: Bāznāma-ye nāšerī*. Tehran, 1285/1869. 6–7.

CONTENTS

STUDIES

Levente Nagy: Martyr or Adventurer? Sava Branković and the Romanian Reformation in Transylvania during the Principality of Mihály Apafi I	525
Antal András Kovács: Swiss in the Flow of Hungarian History, 1867–1990	543
Attila Simon: The Three Occupations of Kassa. Parallels and Morals	569
Péter Apor: The Misery of Alternative Democracy. Ideology, Political Language and the Possibilities of Opposition in Hungary, 1968–1973	591

WORKSHOP

Balázs Sudár: On the Cultural Historical Background of the Hungarian Word <i>Turul</i>	605
Dániel Bácsatyai: King Andrew II's Envoys in England	621
Péter E. Kovács: Hungarian Banners in Venetian Hands	633
István Kádas: Cum sigillo nostro. Seal Usage in Late Medieval Sáros County	637
Elek Szaszko: The Registry of the Revenues and Expenses of the Szódi Manor from 1517/1518 (Contributions to the possessions of the Gersei Pető family in the southern region of the Great Hungarian Plain)	655
Barna Ábrahám: „With other nations like Saxons...” Interactions between Orthodoxy and Lutheranism in Transylvania in post-1867 Hungary	683

REVIEW ARTICLE 691

COMMEMORATION 699

E számunk szerzői

ÁBRAHÁM BARNÁ PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • APOR PÉTER PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BÁCSATYAI DÁNIEL PhD, fiatal kutató (MTA BTK TTI) • KÁDAS ISTVÁN, tud. segédmunkatárs (MTA BTK „Lendület” Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport) • E. KOVÁCS PÉTER, a történelemtudományok kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • KOVÁTS ANTAL ANDRÁS PhD, történész • NAGY LEVENTE, dr. hab., tszv. egy. docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem) • SIMÁNDI IRÉN PhD, főiskolai tanár (Kodolányi János Főiskola) • SIMON ATTILA, dr. hab., történész (Selye János Egyetem / Fórum Kisebbségkutató intézet) • SUDÁR BALÁZS PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • SZASZKÓ ELEK PhD, történész • TRÁDLER HENRIETTA, tud. kutató (Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható